

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“ ” __
__ 2019 р.

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ

**Тема 1.4. ЛЮДИНА ЯК ОСОБИСТІТЬ, ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ І
СОЦІАЛЬНА ІСТОТА**

План

1. Поняття людини як особистість та індивід
2. Сфера потреб людини

Час проведення: 2 години.

Харків – 2019

Сучасні енергетичні умови планети, викликані надходженням якісно нових Космічних енергій, що потребують їх свідомого сприйняття, призводять до створення нових соціально-економічних умов, що в свою чергу висуває необхідність по-новому вирішувати своє майбутнє, а саме через оптимізацію науково-технічного розвитку і визначення можливостей та меж адаптації людини до нових середовищних факторів, особливо агресивних та екстремальних. Створення всесвітнього інформаційного простору відкрило перед людством унікальну можливість переосмислення свого існування. Доступність знань минулих епох, сучасних наукових досліджень, езотеричних знань відкриває шлях до пізнання істинного розуміння сутності людини, її подальшого еволюційного кроку. У часи ствердження глибоких філософських знань древньої Індії, розквіту стародавнього Єгипту, стародавньої Греції людина розглядалась як цілісна тілесно-духовна істота єдина у своїй сутності з усією природою. Такі погляди підтверджувались вченнями всіх релігій, поглядах мілетської школи, Емпедокла, Аристотеля, Демокріта, Сократа, Платона, Епікура та ін. Біологічне та соціальне завжди було єством існування людського існування, та вперше проблему співвідношення в людині біологічного і соціального поставив Аристотель, який дав визначення людини як «суспільної (політичної) тварини». В античній філософії формується антропоцентризм, який був властивий і всім наступним періодам розвитку філософії й науки. У християнстві проблема дуалістичної природи набуває вічного конфлікту і несумісності небесного (духовного, священного) і земного (тілесного, гріховного, тваринного) начал у людині. Фома Аквінський вважав, що людина проміжна істота між світом тварин і ангелів. В епоху Ренесансу відроджуються античні уявлення про людину і формуються вчення про необхідність всебічного розвитку та удосконалення душі й тіла людини. У XVII-XVIII ст., спрощуються уявлення про сутність людини, базуючись на тодішніх наукових поглядах. У Ф. Бекона натуралізм і емпіризм стали основою його соціальноантропологічних поглядів. Під її впливом У. Гарвей розглядає створену систему кровообігу як основу життєдіяльності людини. Т. Гобс розглядав зоологічну боротьбу за існування як природний стан людини, що примушує її віддавати частину своїх прав державі і тим самим поєднувати в собі природне, біологічне із штучним, яке підкорює перше, стоїть над ним. Декартом душа і тіло у людини поєднуються з уявленням про тварину як особливу «машину». Більшість французьких матеріалістів вбачали в людині тварину з душею, яка пов'язана лише зовнішньо з навколишнім середовищем, природним і соціальним. В анатомії, фізіології людини і медицині погляди на цілісний організм людини зводились до властивостей його частин, а органів – до дрібних елементів – клітин. Гегель розглядав суспільство як начало окремого індивіда. Л.Фейєрбах звів сутність людини до біологічного натуралізму, а людське суспільство – до біологічного зв'язку людей, що зводило усі функції людини до тваринних інстинктів, а це породжувало конфлікт між біологічним

і соціальним. Це в подальшому вплинуло на погляди російських фізіологів І.М. Сеченова, С.П. Боткіна, І.П.Павлова. якими концепція нервізму і рефлекторності тривалий час вважалась єдиною. Проблему співвідношення біологічного і соціального в людині все більше почали розглядатись як єдиний процес розвитку цілісної системи, яка постійно розвивається і вдосконалюється охоплюючи різні сторони природи і суспільства. Природничі науки нажалі акцентують свої дослідження в пошуках матеріального субстрату взаємодії біологічного і соціального, а не духовного. Але такі пошуки активізували психофізіологічну проблему для вирішення якої виділяють такі напрями:

- психофізіологічний паралелізм (психічне і нейрофізіологічне є принципово різними, паралельно існуючими процесами);
- психофізіологічна взаємодія (розглядає зв'язок між психічним і фізіологічним як взаємодію різноякісних процесів);
- концепція психофізіологічної чи психофізичної ідентичності (ототожнює фізіологічне і психічне).

Згідно вчення І.Павлова зовнішній вплив переломлюється через специфіку внутрішніх процесів, але тут помилковим є зведення психічного до фізіологічного.

П.К.Анохін психічне пов'язує з нейрофізіологічним не прямо, а опосередковано через спосіб системної організації нейродинаміки. Взаємодією організму із середовищем, і перш за все поведінкою. Роль генетичних чинників у визначенні біологічного і соціального в людині: здоров'я, характер і психіка. В. І. Вернадський говорив, що людина – складова живої речовини Землі певного еволюційного типу, яка у своєму розвитку та існуванні нерозривно пов'язана зі всією біосферою нашої планети. Лише людині притаманна здатність впливати на природу своєю енергетикою, водночас вона є елементом певних соціальних структур, індивідом. Людина як особистість – це відносно стійка цілісна система інтелектуальних, соціально-культурних і моральноволевих якостей, виражених в її свідомості і діяльності, соціально значущих рис, які характеризують її як індивіда, члена людської спільноти. Кожна людина з'являється на світ як біологічна істота, а залучаючись до найрізноманітніших соціальних структур, вона поступово соціалізується, стає особистістю. На її внутрішній світ впливають як біологічно задані ознаки, так і набуті внаслідок різноманітних зв'язків із суспільством індивідуальні риси. З моменту свого народження людина пізнає навколишній світ, природне і соціальне середовище, які відображаються у її свідомості. Сферу психіки, яка пов'язана з переживанням людиною свого ставлення до дійсності, називають емоційною сферою. Емоції – стани, процеси, що відображають безпосереднє, ситуативне переживання людиною свого ставлення до людей, їх дій, явищ навколишнього світу, до самої себе і своїх вчинків. Емоції пов'язані не лише з біологічними, органічними потребами (в їжі, воді, теплі тощо), а й з духовними, соціальними. Емоції можуть бути позитивними або негативними, але вони завжди зумовлюють різку активну реакцію людини, внаслідок чого на короткий час вони можуть запанувати над почуттями, розумом, штовхнути на неадекватний,

необдуманий вчинок. Зокрема, на емоційній основі формується так званий синдром натовпу, коли індивідуальні реакції пригнічуються загальним настроєм маси людей, які часто діють всупереч власним настановам. Емоційні реакції людини зазвичай визначаються не тільки характером отриманої інформації, а й особистісними настановами, зокрема рівнем інтелекту. Що вищий рівень розумового розвитку, то легше і швидше людина зможе осмислити те, що трапилося, проконтролювати адекватність своїх дій. Систематичне емоційне напруження може посилити активаційні реакції організму до стану стресу, а надалі спричинити порушення фізіологічного і психічного стану. Водночас емоційне напруження стимулює фізіологічну і психічну активність організму, однак сила збуджувальних чинників та їх індивідуальне сприйняття не повинні перевищувати певний раціональний рівень. Наслідком емоційного збудження і неадекватних емоційних реакцій може стати агресивна поведінка, яку спричинюють біологічні, соціальні та інформаційні чинники. Біологічні мотивації агресії сформовані у давнину, коли лише вона могла запобігти втраті території, жінки, сім'ї або їжі. З розумовим та інтелектуальним розвитком люди знаходили альтернативні можливості подолання складної ситуації, не пов'язані з агресією. На емоційну сферу людини впливає оточення, виховання в сім'ї, школі, умови соціуму. Агресивні діти часто зростають в неблагополучних сім'ях, де батьки демонструють зразки неадекватної поведінки. Поглиблює негативну емоційну налаштованість споглядання сцен насильства у житті і на телебаченні. Людина здатна керувати своїми емоціями, чому сприяє вироблення загальної культури, орієнтованої на гуманістичні ідеали [4, 8, 45, 49, 78].

~ 63 ~

Тісно пов'язані з емоціями почуття людини, в яких втілюється велика гама переживань. Наприклад, почуття любові до дитини збагачується емоціями тривоги за неї, гніву, жалю тощо. Основною відмінністю почуттів від емоцій є їх стійкість. Почуття – стійкі, сформовані, емоційно забарвлені ставлення людини до себе, інших людей, своєї та їхньої діяльності, явищ, що відбуваються, тощо. Важливою характеристикою людської індивідуальності є, наприклад, почуття гумору. Гумор є однією з форм соціально прийнятної агресивності, а сміх – різновидом агресивної поведінки (К. Лоренц). Замість того щоб атакувати супротивника, його висміюють. Люди, що мають почуття гумору, зазвичай високо інтелектуальні, здатні адекватно оцінювати події і реагувати на них. Є декілька визначень поняття воля. Воля – бажання і здатність людини діяти у напрямі свідомо поставленої мети, долаючи внутрішні і зовнішні перешкоди. Воля – психологічна діяльність людини, яка визначає цілеспрямованість у досягненні поставленої мети, контролює вчинки і вияви почуттів та емоцій, здатність до докладання внутрішніх зусиль. Воля – свідомо схильність щодо якоїсь мети чи бажання. Воля – психічна функція, яка полягає в здатності індивіда до свідомого управління своєю психікою і вчинками в процесі прийняття рішень для досягнення поставлених цілей. Позитивні якості волі, прояви її сили сприяють успішності діяльності. До вольовим якостям часто відносять мужність, наполегливість, рішучість,

самостійність, терпіння, самовладання, цілеспрямованість, витримку, ініціативність, сміливість та інші. Поняття «воля» дуже тісно пов'язане з поняттям «свобода» [8, 49, 77]. По-перше, воля – загальне, що спонукає до будь-якої дії, тобто усвідомлюване бажання. (Необхідно відзначити, що воля не зовсім є бажання. Р. Мей писав: «Це тільки половина істини сказати, що воля є продукт бажання; ... бажання ніколи не проявиться в повну силу, окрім як спільно з волею»). Подруге, волю можна розглядати як щось, що дозволяє людині, навпаки, керувати своїми бажаннями, втілювати їх у дійсність. Потретьє, воля – це те, для чого немає точного визначення. «Воля – свідома регуляція суб'єктом своєї діяльності та поведінки, що забезпечує подолання труднощів при досягненні мети ...». Воля необхідна для підтримки активності суб'єкта, або для її придушення. Розгляд волі в такому ракурсі близько до поняття свободи в екзистенціальної психології в тому плані, що людина, яка «застосовує» волю повинна як би відірватися від миттєвої ситуації або розглянути своє ставлення до себе, своїх цінностей, або звернутися до уяви, логіки та змодельовати наслідки передбачуваної дії. У більш загальному розумінні про волю пише Рубінштейн: «дії, регульовані усвідомленою метою і ставленням до неї як до мотиву, – це і є вольові дії». Це визначення дозволяє чітко відокремити поняття волі від поняття бажання, поняття мотивації. У цьому визначенні спостерігається відрив від миттєвої ситуації у вигляді наявності відношення до мети, її усвідомлення. Також важливе співвідношення мотиву і мети. У разі, коли мета і мотив

~ 64 ~

збігаються, принаймні, в свідомості суб'єкта, суб'єкт свідомо повністю керує своєю діяльністю, вона не носить спонтанний характер. Воля має місце у діяльності людини. Ф. Н. Ільєсов волю визначає як «здатність суб'єкта створювати ієрархізовану систему цінностей і прикладати зусилля для досягнення цінностей більш високого порядку, нехтуючи цінностями низького порядку» Китайська філософія бойових мистецтв вчить, що для вироблення сильної волі звичайно потрібний час. Відбувається боротьба між емоційним розумом та розумом мудрості. Якщо розум мудрості керує всією сутністю людини, то вона може придушувати всяке хвилювання, що походить від емоційного розуму і для такої волі буде менше завад. Сила волі залежить від ширості прагнення до мети. Це прагнення повинно мати глибинний характер, і не бути лише випадковим, смутним бажанням. Для вольового акту характерна дія, яка визначається не бажанням «я хочу», а розумінням того, що ця дія необхідна. Вольова дія часто пов'язана з вибором альтернативного рішення. Воля є змінною якістю, яка зміцнюється з дорослішанням людини, а її рівень істотно залежить від системи виховання. Пригнічують волю як надто суворе виховання, що виключає прояви особистої ініціативи, так і бездумне потурання вимогам дитини. З дорослішанням і віддаленням від батьків, вихователів і вчителів формування вольових якостей стає прерогативою самої людини і відбувається на основі постійного аналізу альтернативних ситуацій, можливих адекватних дій і прогнозування їхніх наслідків. Існують різні психологічні тести, які дають змогу оцінити вольові якості людини. Про волю

свідчить здатність (або нездатність) позбавитися від стереотипів поведінки, зокрема шкідливих звичок: вживання тютюну, алкоголю і наркотиків. Хоча їх розцінюють як захворювання, одужати пацієнт може, лише вольовим зусиллям подолавши дуже стійкі стереотипи. Можливі посягання на волю людини, зомбування з використанням психотропних препаратів, гіпнотичної або медитативної дії. Подібні прийоми широко використовуються для залучення людей до релігійних сект, які часто є притулком фанатиків або аферистів, навіть бандитів (Церква Му на і «Біле братство»). Маніпулювати волею людей намагаються політики, деякі релігійні діячі, навіть рекламодавці. Протистояти «зомбуванню» у різних формах допомагає підтримання вольових якостей на певному рівні, адекватному способу життя людини, вимогам часу. Від того, скільки у вас сили волі залежить те, який у вас характер. І, навпаки, від характеру людини залежить, наскільки він здатний приймати рішення і домагатися їх реалізації в життя. Сила волі є одним з головних рис характеру людини. Деякі люди не можуть відмовитися від шкідливих звичок, змусити себе вранці робити зарядку або просто позбутися від зайвої ваги [8].

~ 65 ~

Невід'ємною складовою психологічної сфери, чинником впливу на неї є наявність (відсутність) певних здібностей. Здібності – психофізіологічні властивості особистості, які виявляються у здатності забезпечувати успіх певної цілеспрямованої діяльності. Здібності – індивідуально стійкі психічні властивості людини, що визначають її успіхи в різних видах діяльності. Задатки – це потенційні можливості, що виявляються в діяльності, яка не може існувати без них. Кожна здібність становить складну синтетичну якість людини, в якій поєднуються окремі психічні властивості: чутливість, спостережливість, особливості пам'яті, уяви, мислення і т.д. Виділяють: загальні здібності, які включають ті, якими визначаються успіхи людини в видах основної діяльності; спеціальні здібності, які сприяють успіхам людини в специфічних видах діяльності. Важливим фактором розвитку здібностей є стійкі спеціальні інтереси до вивчення змісту якоїсь галузі людської діяльності. Найчастіше виділяють такі види здібностей: □ навчальні та творчі; □ розумові та спеціальні; математичні; □ конструкторсько-технічні музичні; □ літературні; художньо-зображувальні; □ фізичні; □ унікальні. (парапсихологічні, у швидкій лічбі, запам'ятовуванні тощо). Людину як особистість характеризують загальні та спеціальні здібності. Загальні здібності притаманні багатьом людям, завдяки їх наявності можна оволодіти різними видами діяльності. Спеціальні здібності – це такі властивості особистості, які уможливають досягнення високих результатів у певній галузі діяльності, наприклад у спорті, мистецтві, науці тощо. Усяка діяльність ставить перед людиною свої специфічні вимоги. У тому, як людина їх задовольняє, виявляються особливості її спеціальних здібностей. Спеціальні здібності завжди пов'язані з загальними, які, у свою чергу, втілюються у спеціальних. Особливі здібності в одній чи кількох галузях діяльності, що виявляються у творчому розв'язанні завдань, називають талантом. Розвиток

здібностей, цілеспрямовані зусилля з метою професійного, творчого, духовного зростання формують компетентність особистості. Вищою формою прояву людської діяльності, яка вимагає залучення всіх здібностей, напруження сил для створення духовних чи матеріальних цінностей і дає максимальне задоволення з досягненням бажаних результатів, є творчість [8, 49]. Творчість – діяльність, що породжує якісно новий продукт, який вирізняється неповторністю, оригінальністю, утилітарною або естетичною корисністю. Творчість – діяльність людини, спрямована на створення якісно нових, невідомих раніше духовних або матеріальних цінностей (нові твори мистецтва,

~ 66 ~

наукові відкриття, інженерно-технологічні, управлінські чи інші інновації тощо). Необхідними компонентами творчості є фантазія, уява, психічний зміст якої міститься у створенні образу кінцевого продукту (результату творчості). Творчість може розглядатися у двох аспектах: психологічному й філософському. Психологія творчості досліджує процес, психологічний «механізм» протікання акту творчості як суб'єктивного акту індивіда. Філософія розглядає питання про сутність творчості, що по-різному ставилося в різні історичні епохи. Залежно від виховання, навчання і соціального оточення творчі можливості людини можуть бути розвинені або пригнічені, на діапазон їх вияву безпосередньо впливає інтелект. Природа творчості може бути розкрита через певні показники, а саме: 1. Істоти, у яких розвинутий пошуковий механізм, що є наріжним для процесу творчості, характеризуються мінімальною агресивністю щодо свого оточення та найчутливіші до закликів допомоги інших істот. 2. Творчість є основою розвитку емпатійних здібностей, здатності розуміти точку зору іншої людини, формування непрагматичної ціннісносвітоглядної орієнтації особистості. 3. Творчість передбачає вихід за межі рольових установок особистості, вміння дистанціюватися від ситуації, готує умови для досягнення однієї з головних цілей розвитку людини – статусу творчої особистості, оскільки творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного, парадоксального, бісоціативного розуміння реальності та її опанування; творчість передбачає актуалізацію надситуативності, як здатності суб'єкта виходити за межі однозначних конструкцій «зовнішньої доцільності». 4. Творчість та альтруїзм позитивно взаємокорелюють та щільно пов'язані, що свідчить про відкритість творчої особистості світові. 5. Творчість є однією з цілей розвитку особистості та може бути пов'язаною з такими категоріями, як самоактуалізація, самовдосконалення, самоздійснення, самовираження. 6. Творчість є цілісним утворенням, вона не обмежується такими аспектами функціонування психіки людини, як образний, логічний, поведінковий та ін., а проявляється на всіх рівнях психічної активності людини. 7. Творчості притаманні синергетичні риси, тому творча людина виявляє феномен творчої багатомірності, коли окремий талант людини складається із суми її талантів. 8. Так звані творчі люди характеризуються гранично-біфукарційними, парадоксально-двоїстими, ембівалентними, взаємовиключаючими особливостями, наприклад, вони

проявляють себе як одночасно екстраверти та інтроверти; вони скромні та горді одночасно; вони проявляють одночасно бунтарський дух та консерватизм. У цілому можна сказати, що творчі люди більш психопатологічні, психотичні [18, 49, 77, 78].

~ 67 ~

Інтелект – здатність комплексно осмислювати отримувану інформацію, доходячи логічних, правильних, самостійних висновків. Інтелект – це здатність пізнавати і вирішувати проблеми, які об'єднують в собі пізнавальні здібності. Інтелект властивий людям, а також спостерігається у тварин. Штучний інтелект – це розділ обчислювальної лінгвістики та інформатики який займається формалізацією проблем і завдань інтелекту. Людина застосовує інтелект для обробки наявної інформації, наприклад, з метою побудови або вдосконалення розуміння, позиції, стратегії, методу, правила, комбінації, відношення, пояснення, рішення, плану чи цілі. Інтелект пов'язаний з іншими внутрішніми властивостями людини, такими як сприйняття, пам'ять, мова, уява, самосвідомість, самоконтроль, характер, володіння тілом, творчість, інтуїція. Інтелект найчастіше спрямовується на вирішення питань облаштування побуту і відпочинку, професійну діяльність, міжособистісні стосунки та самовдосконалення. В повсякденному житті в сучасній розвинутій людині інтелект також проявляє себе у вигляді внутрішніх відчуттів і образів мислення, таких як відчуття реальності, часу, простору, себе, ритму, відповідальності, гумору, ситуації, прекрасного, небезпеки, захищеності, такту, комфорту, міри, справедливості, довіри, свободи, поваги, власної гідності та інших, і у вигляді аналітичного, образного, практичного, абстрактного, тактичного або стратегічного образу мислення. За походженням інтелект є сконцентрованим досвідом розв'язання проблем, надбаним людиною впродовж життя і успадкованим від попередніх поколінь. Людина, наділена інтелектом, здатна правильно, раціонально оцінювати події і явища, а на основі отриманих висновків успішно адаптуватися до навколишнього середовища. Рівень інтелекту оцінюють за сукупністю показників: швидкість мислення і ухвалення рішень; здатність оперувати числами і виконувати арифметичні дії; вербальна, словесна гнучкість, легкість, з якою людина може спілкуватися; вербальне сприйняття, здатність розуміти усне і письмове мовлення; просторова орієнтація чи здатність уявляти в просторі різні предмети і форми; пам'ять; здатність міркувати, аналізувати події, що відбуваються; швидкість сприйняття подібності чи відмінностей предметів або їх зображень. Є також люди, які мають унікальні здібності лише у певній сфері: наприклад, блискуче володіють словом, маючи труднощі під час виконання арифметичних дій. Рівень інтелекту з віком змінюється: слабшає пам'ять, сповільнюються реакції, іноді і просторова орієнтація. Однак ці зміни, якщо

~ 68 ~

вони відбуваються в допустимих межах, ще не свідчать про деградацію особистості [8, 77]. Інтелект пов'язаний зі стилем мислення, під яким розуміють систему інтелектуальних стратегій, прийомів, навичок і операцій,

до якої особистість схильна через свої індивідуальні особливості (цінності, мотивації, інтелектуальні, професійні властивості). Розрізняють п'ять стилів мислення й інтелекту: синтетичний; ідеалістичний; прагматичний; аналітичний; реалістичний. Синтетичний стиль мислення породжує якісно нову і оригінальну думку. Ним володіють чутливі і суперечливі в міркуваннях люди, які за допомогою спекулятивного теоретизуючого мислення прагнуть сумістити несумісне, діючи за формулою «теза – антитеза – синтез». Ідеалістичний стиль характеризується широким поглядом на життя, схильністю до глобальних оцінок без детального аналізу проблем і опори на формальну логіку, її закони. Люди, яким він властивий, мають підвищений інтерес до мети, потреб, мотивів і цінностей, схильні вважати, що всі негаразди і суперечності можна залагодити. Прагматичний стиль ґрунтується на тезі «Годиться все, що спрацьовує». Прагматики схильні до пошуку нових способів задоволення своїх і чужих потреб з використанням тільки того, що їм безпосередньо доступне. їм не притаманні прагнення до аналізу і узагальнення, істинний прагматик не вірить в інтуїцію, абстрактні благородні наміри. Прагматики добре відчують кон'юнктуру, попит і пропозицію в найширшому значенні цих слів, прагнуть обернути на свою користь обставини, що склалися. Вони гнучкі і адаптивні в мисленні, поведінці й спілкуванні. Аналітичний стиль мислення вирізняє логічна, методична, ретельна, детальна і обережна манера розв'язання проблем, пошук способів на основі докладного плану, всебічної інформації. Реалістичний стиль властивий емпірикам, практикам. Реалісти вважають, що люди можуть дійти згоди з приводу спільно спостережуваних фактів. Реалістичне мислення характеризується конкретністю, установкою на управління і коригування ситуації з метою досягнення певного результату, прагненням контролювати ресурси, людей, їх результати діяльності. Можливості й успіх у творчості, крім працьовитості, визначаються характером мислення. За конвергентного мислення всі зусилля спрямовано на пошуки єдино правильного рішення, навіть у тому разі, коли є інші, не менш ефективні, варіанти. Носії дивергентного мислення прагнуть розглянути якомога більше варіантів, шукаючи оптимальний. Отже, кожна особистість – це унікальний комплекс отриманих від природи і вироблених ознак, рис, відмінностей. Саме найрізноманітніші нахили й індивідуальні можливості окремих людей є основою цивілізаційного розвитку, оскільки застосовуються у виробничій, соціальній, духовній сферах[8].

~ 69 ~

Кожна особистість є індивідуальною і неповторною. Люди неоднаково реагують на подразники різної якості та сили. Одні вирізняються стриманістю, пасивністю, інші за дуже схожих умов бурхливо виявляють свої емоції. Особливості психічних реакцій можна спостерігати вже у немовлят, а на їх основі формуються стійкі психологічні властивості, основа темпераменту, який надалі визначатиме динаміку психічної діяльності та поведінки людини. Темперамент (лат. *temperamentum* — «належне співвідношення частин») – індивідуальний тип нервової системи, психіки

який виявляється в різноманітній діяльності, реакціях і вчинках людини. Темперамент – вроджена (біологічно зумовлена) і незмінна властивість людської психіки, що визначає реакцію людини на інших людей та на обставини. Темперамент становить основу розвитку характеру. З фізіологічної точки зору, темперамент – тип вищої нервової діяльності людини. У чистому вигляді темпераменти зустрічаються вкрай рідко. Знання особливостей свого характеру, темпераменту дає змогу у конкретних життєвих ситуаціях контролювати свою поведінку, коригувати її. Такі знання також необхідні для аналізу і розуміння вчинків інших людей. На основі поєднання індивідуального типу нервової системи і складних зв'язків, вироблених внаслідок набуття індивідуального життєвого досвіду і виховання, формується характер людини [8, 49, 77, 78]. Характер – індивідуальне поєднання найстійкіших властивостей особистості, що виявляються у звичних формах поведінки людини, її вчинках. Основні риси характеру поділяють на чотири групи, які відображають ставлення людини: □ до суспільних явищ і подій: мужність чи боягузтво, принциповість чи безпринципність, оптимізм чи песимізм та ін.; □ до інших людей: товарицькість чи замкнутість, відвертість чи прихованість, чуйність чи байдужість, довірливість чи підозрілість, ввічливість чи грубість, правдивість чи брехливість та ін.; □ до праці: працелюбство чи лінощі, акуратність чи недбалість, ініціативність чи рутинність, добросовісність чи безвідповідальність; □ до себе: вимогливість чи самозакоханість, егоїзм чи альтруїзм. Основною складовою особистості людини, що відображає її спрямованість, систему відносин з навколишнім світом і розкривається через мотиви поведінки (тобто причини, що спонукають до певних дій), є блок, який охоплює потреби, почуття, емоції. Потреби – необхідність отримання певних благ для підтримання життєдіяльності людини (розвитку, здоров'я, активної творчості, відтворення) і задоволення її інтересів як особистості, яка належить до певної соціальної групи і суспільства. Саме потреби є чинником, який спонукає людей до діяльності, спрямованої на їх задоволення, і є джерелом її активності. Певною мірою потреби визначають спрямованість мислення людини, її відчуттів і волі.

~ 70 ~

М.Ф. Реймерс (1990) дає визначення потребам людини: 1) потреби в чому-небудь для підтримання життєдіяльності організму, людської особистості, соціальних груп і суспільства в цілому; 2) стан індивіда, який створюється необхідність в об'єктах, що потрібні для його існування та розвитку і є джерелом його активності. Потреби людини регулюють її поведінку, визначають спрямованість мислення, почуттів і волі. Потреби людини виходять з її біосоціальної структури, залежать від середовища життя, а також багато в чому визначаються процесом виховання. Вищезазначений автор виділяє шість основних груп потреб людини: □ біологічні потреби (анатомо-фізіологічні) – група потреб людини, яка обумовлює виживання і збереження фізичного здоров'я; □ етолого-поведінкові (психологічні) потреби – велика група потреб людини, які обумовлюють її душевний спокій. Передбачає як

ряд умов просторової ізоляції і, навпаки, спілкування з іншими людьми, так і групу факторів зовнішнього середовища (звуки, кольори, стан погоди, архітектурні форми тощо); □ соціальні потреби – група потреб, які забезпечують соціальний та духовний комфорт людини (громадянські свободи, впевненість у завтрашньому дні, можливість спілкування з людьми своєї соціальної групи, можливість користуватися культурними цінностями, забезпеченість житлом та ін.); □ етнічні потреби – група потреб, обумовлена необхідністю забезпечення самостійності етносу, його існування і розвитку; □ трудові потреби – група потреб, які забезпечують екологосоціально-економічну адаптацію людини до умов природного і соціально-економічного середовища з урахуванням її індивідуальних нахилів та сімейних традицій; □ економічні потреби – група потреб людини щодо забезпечення матеріальної можливості в межах бажаної індивідумом якості життя [4]. Є.П. Желібо зі співавторами (2001) дають таку класифікацію потреб людини: □ фізіологічні і сексуальні (відтворювальні функції, харчування, дихання, одяг, житло, відпочинок); □ екзистенціальні (безпека свого існування, впевненість у завтрашньому дні, стабільність суспільства, гарантованість праці); □ соціальні (належність до колективу, групи чи спільноти, можливість спілкуватися, турбота про інших та увага до себе, участь у спільній трудовій діяльності); □ престижні (повага з боку інших, їх визнання та висока оцінка своїх якостей, просування по службі і високий статус у суспільстві); □ особистісні (можливість самовираження і самореалізації як оригінальної, творчої особистості); □ духовні (потреба в нових знаннях про світ, самопізнання, залучення до науки, мистецтва тощо) [4].

~ 71 ~

Перші дві групи є первинними і вродженими, чотири інші – набутими. Перелічені групи потреб неоднакові, перебувають в тісному зв'язку між собою, не можуть замінювати одна одну і при незадоволенні можуть викликати стани дискомфорту. Обмеження до розумного рівня потреб людини у її ставленні до природи є однією з головних умов оптимізації взаємодії суспільства з природою. Засновник гуманістичної психології А. Маслоу будує таку ієрархію потреб людини: □ фізіологічні потреби (харчування, вода, повітря); □ потреби в безпеці (захищеність, стабільність); □ потреби в стосунках, любові, належності до групи; □ потреба в повазі (схваленні, вдячності, визнанні, компетентності); □ порядок, справедливість, краса (симетрія); □ когнітивні і естетичні потреби; □ самореалізація [4]. Демограф Є.Л. Дарський, наприклад, фундаментальними, універсальними називає такі потреби, як матеріально-енергетичні, інформаційно-дослідницькі і соціальної взаємодії, заявляючи, що особливої потреби в дітях не існує: дітей народжують, «щоб задовольнити якісь інші потреби». Останній тезис обґрунтовується прикладом існування жінок, які ніколи не народжували, але зберегли фізичне і психічне здоров'я; однак аналогічним чином, посилаючись на «приклад» самітників, можна заперечити і потребу в соціальній взаємодії. Подібні приклади свідчать про те, що особистісні потреби можуть не відповідати суспільним: окремі люди справді можуть обходитися без

потомства, але без розмноження людей суспільство перестало б існувати. Етнограф і культуролог С.О. Арутюнов, з іншого боку, стверджує, що однією з найважливіших потреб людини є здобування престижу; без цієї потреби начебто не може існувати суспільство, а «людина... взагалі не може бути людиною». Це також далеко не безспірне: подібним чином можна стверджувати, що людина не може бути людиною без потреби в любові, без потреби в співчутті тощо. Потреби людини можна представити у вигляді піраміди, основою якої є потреби суто біологічні, первинні – в їжі, воді і кисні, без чого неможливе підтримання життя. Вершину піраміди формує потреба в самореалізації. Формування потреб людини – складний і тривалий процес, обумовлений її вихованням і середовищем в найширшому розумінні, його природною і соціальною структурою, інформацією, яку отримує людина з дня свого народження. Односторонній розвиток потреб, неадекватний можливостям їх задоволення, може призвести до деформації особистості, формування асоціальних, навіть згубних для людини і суспільства властивостей. Потреби людини як біологічного виду є екологічними, оскільки людина, як і будь-який інший організм, потребує середовища з такими властивостями, які забезпечуватимуть підтримання і відтворення життя: потреби в житлі, їжі,

~ 72 ~

одязі, теплі, захисті від стихійних лих. Особливою є потреба у шлюбному партнері, оскільки в людському суспільстві ця необхідність реалізується не лише через задоволення біологічних, а й соціальних і духовних потреб. До біологічних зараховують і потребу в економії сил у виробничій діяльності. Вона спонукає людину шукати оптимальний шлях до досягнення мети, що зумовлює вдосконалення технічних засобів, які дають змогу виробляти матеріальні блага з якнайменшими витратами сил і ресурсів, стимулює наукові дослідження і конструкторські розробки. Крайнім проявом потреби в економії сил є фізична і розумова лінь, апатія, інфантильність. Можливість задоволення потреб реалізується виробництвом матеріальних благ, працею. Задоволення будь-яких потреб вимагає інформації про шляхи досягнення цієї мети, способи подолання перешкод для її досягнення. Так формуються інформаційні потреби, які можна розглядати і як самостійну категорію, потребу пізнавати нове. Людина використовує пізнану інформацію в створюваних моделях – наукових теоріях, технологіях виробництва, творах картографії чи мистецтва. Задоволення матеріальних потреб є необхідним, однак гіпертрофований, некерований їх розвиток і намагання задовольнити відвертають від дійсно необхідних і корисних справ, знижують духовно-етичний потенціал особистості. Навіть біологічна потреба в їжі може бути гіпертрофована в ненажерливість зі всіма негативними наслідками. Якщо основні потреби (фізіологічні, захищеності, гідного становища в соціальному середовищі) повністю задовольняються, людина як особистість отримує додаткові можливості для власного розвитку. Необхідність повсякденно боротися за задоволення своїх фізіологічних потреб, побоювання за своє благополуччя і добробут членів сім'ї є об'єктивними перешкодами розвитку

талантів і здібностей особистості. Для задоволення своїх різносторонніх потреб люди вступають у виробничі відносини і упродовж більшої частини життя залучаються до певних видів виробничої діяльності. Основне її призначення полягає в забезпеченні матеріального добробуту працівника і членів його сім'ї, тобто забезпеченні його біологічних потреб. Водночас праця дає змогу задовольняти духовні й соціальні потреби людини. Розробляючи технології виробничих процесів, людина здатна впливати на виробництво, водночас характер виробництва впливає на людину, змінюючи в певних межах деякі риси її характеру, манеру поведінки, реакцію на зовнішні подразники і навіть стан здоров'я. Характер виробництва вимагає від людини певних здібностей, особливо в умовах сучасних автоматизованих систем. Тому соціологи і психологи використовують тести для оцінювання природних здібностей, нахилів людини до тієї чи іншої діяльності. У мистецтві, де здібності людини очевидні, давно існує система конкурсів, що дає змогу оцінити здібності людини та її творчі можливості.

~ 73 ~

Людина як соціальна істота має соціальні потреби. До них належить прагнення бути членом певної соціальної групи, посідати в ній певне місце, користуватися увагою і прихильністю оточуючих, бути об'єктом їх поваги і любові [8]. Соціальною групою є людська спільнота, що виокремлюється за певними ознаками: споріднених стосунків, наявності і характеру спільної діяльності, за інтересами. Найменшою соціальною групою є сім'я, найпоширенішою – трудовий колектив. Ще більшу за чисельністю спільноту утворюють формальні або неформальні асоціації колективів, пов'язані єдиними професійними інтересами. Стосунки між людьми в колективах бувають досить складні й визначаються як зовнішніми причинами, так і властивостями особистості. В одних людей виникає потреба лідерства, в інших – потреба бути підлеглим. Лідерство – неодмінний атрибут трудового колективу, який через організаційну структуру завжди ієрархічний і неодмінно передбачає наявність керівників різних рівнів і, відповідно, підлеглих працівників. У разі, коли наділений владою керівник дійсно є лідером, тобто має необхідні риси і знання, в колективі зазвичай створюється нормальний клімат. Проте коли колектив очолює людина без якостей лідера, виникають або штучно створюються конфліктні ситуації, що погіршують психологічний клімат і виробничі показники. Належність до будь-якої соціальної групи, починаючи з сім'ї, передбачає права і обов'язки всіх її членів. Двоїстість цих складних взаємозв'язків відчувається, оцінюється і функціонує як потреба в справедливості. Уявлення про те, що є справедливим, завжди індивідуальні. Незадоволення часто виникає саме через недооцінення прав і обов'язків, оскільки їх основою є потреба мати «для себе» і дати для «інших». Дотримання норм у цьому сенсі ґрунтується на властивій усім членам суспільства соціальній потребі слідувати культурним, поведінковим, етичним, естетичним та іншим суспільно прийнятним еталонам. Незадоволеність як соціальним, так і матеріальним становищем значною мірою визначається особистими якостями людини, її потребами і відповідно

до рис характеру і особистісних якостей зумовлює абсолютно різні реакції. В одних випадках це може бути осмислення ситуації, зміна своєї поведінки і тим самим ставлення з боку опонуючої соціальної групи; в інших – спроба змінити соціальну групу на колектив з іншими традиціями і стосунками між людьми або навіть здійснити антисоціальний вчинок. Формами протестів проти соціальної несправедливості є мітинги, страйки, соціальні заворушення, революції, навіть теракти і суїциди. Соціальну сферу неможливо розглядати відокремлено від екології людини, оскільки вона формує середовище її існування та впливає на здоров'я. Екологія людини зосереджується не лише на пошуку й аналізі конкретних знань, які визначаються потребами освіти і специфікою діяльності людини, а й звертається до переосмислення призначення і місця людини та людських спільнот у нових умовах існування на планеті Земля, за настання надходження

~ 74 ~

нових Космічних енергій, інформаційної цивілізації, коли наукові і технічні досягнення стають більш доступними і створюють нові небезпеки, закріплюють диференціацію багатства і бідності, невиправданого інтенсивного використання природних ресурсів, протистояння людини і природи. Аналізуючи призначення і сутність людини, не можна не зважати на те, що надто часто техніка і технологія заміщують духовність і культуру, згубно впливають на екологічні традиції. Сучасна глобальна соціально-екологічна криза найтісніше пов'язана з духовною кризою людини. Саме поняття духовності неоднозначне і тривалий час в догмі матеріалістичного світогляду трактувалося як ірраціональне, потойбічне, релігійне, а відповідно, шкідливе, таке, що відвертає суспільство від будівництва світлого майбуття. Боротьба з духовністю та її носіями – інтелігенцією, духовенством – призвела до часткової втрати суспільством таких понять і норм, як етика, мораль, милосердя, бережливе ставлення до літніх людей і жінок, честь і чесність, повага до праці та її продуктів, почуття відповідальності перед дітьми, майбутніми поколіннями, природою. Духовність суспільства та його членів, моральність їхніх вчинків важко піддається точному визначенню. Правильним вважають все те, що сприяє розвитку, зміцненню й процвітанню суспільства і кожного його члена, а неморальним – те, що погіршує стан суспільства, призводить до деградації суспільних відносин. Рано чи пізно розуміння цих основ духовності і моральності формується у будь-якому суспільстві, оскільки процвітання неможливе без забезпечення добробуту його громадян, умов для задоволення їх матеріальних, соціальних і культурних потреб [8]. Духовність – органічне поєднання в громадянах і суспільстві таких чеснот, як висока культура, чесність, любов, відвертість, щирість, доброта і доброзичливість, безкорисливість, милосердя, працелюбство, любов до природи і дітей, повага до літніх людей та жінок, єдність, а для віруючих людей – релігійних цінностей. Зазвичай в побуті під духовністю розуміють моральність, релігійність, певну піднесеність думок та вчинків. Духовність як високе протиставляється низькому, гріховному, аморальному. Незважаючи на абстрактність поняття, в суспільстві слово

духовність часто використовується як конкретна якість чи мало не реально існуюча субстанція, про що свідчить слововжиток на зразок «людина великої духовності», «дефіцит духовності в суспільстві» тощо. У релігійному сенсі як правило духовність пов'язують з внутрішньою релігійністю, вірою, містичним досвідом, «спілкуванням з Богом». Поняття духовності у філософії, за звичай, було пов'язане перш за все із тими формами суспільної свідомості, які, в свою чергу, ототожнювались із формами організації знання. Вівся наполегливий пошук, який зводився до окреслення науково-універсальної, «суспільної» сутності духовності. На противагу цій тенденції сьогодні спостерігається інша: духовність переважно асоціюється з релігійністю, з моральними цінностями, постульованими тією чи іншою конфесією. В сучасних західних працях про суспільство і культуру

~ 75 ~

поняття «духовність» майже не вживається, воно як правило використовується у світовій літературі релігійно-філософського змісту, де духовність розглядається як чинник самовизначення віруючої людини. Такий підхід збіднює значення поняття духовності та значною мірою виводить проблематику духовності з тематичних сфер філософії. До визначення поняття духовності у вчених немає одностайної думки. Кожний науковець розуміє поняття «духовність» по-різному. Поняття «духовність» завжди мало у філософії важливе значення, і відіграє визначну роль у ключових проблемах: людина, її місце й призначення у світі, зміст її буття, культура, суспільне життя. І тому такі філософи: Платон, Аристотель, Юркевич, Григорій Сковорода вважали, що поняття «духовність» є похідним від слова «дух» (лат. «spirit») та грец. «pneuma»), що означає рухливе повітря, повівання дихання, носія життя. Уже в первісну епоху складаються перші уявлення про духовність. Але це поняття ще не розмежовувалось від тілесної суті. Вперше Платон відокремив тілесне і духовне, визначив, що духовність це специфічна людська властивість, а тілесне це нижче, те, що закладене природою людині. Аристотель теж відокремив ці поняття, але розглядав тілесне й духовне як рівно необхідні. Новий підхід виробляється у християнській традиції. Тут духовність наділяється новим обличчям, і вважається, що духовність притаманна людині розумній, що виділяє її з тваринного світу, та уподібнює Богу. Проблема духовності стала провідною і в російській релігійній філософії кінця XIX початку XX ст. Її розробка пов'язана з іменами Федора Достоєвського, Володимира Соловйова, Івана Ільїна, Павла Флоренського, Миколи Федорова. Тут духовність розумілась подвійно. З одного боку: Духовність це одухотворення тваринності, сутнісна характеристика людини, що виділяє її зі світу тварин. Інше розуміння: Духовність це ідеал, до якого прагнула людина у власному розвитку, орієнтація на вищі, абсолютні цінності. На думку вчених поняття «духовність» це категорія етики, яка визначає моральний вимір людської життєдіяльності, це живе джерело добродетелей людини, її моральна спроможність та вища цінність. Значний внесок у розробку проблеми духовності зроблений у філософії, притаманний таким філософам, як Мартин Бубер, Макс Шелер, П'єр Тейяр де Шарден,

Хосе Ортега-і-Гассет, Альберт Швейцер, Еріх Фром, Віктор Франкі. Провідною ідеєю цих вчених є: людина розумна на зламі епох виявилась нездатною подолати всілякі кризи життя, зокрема глобальні, тому їй на зміну повинна прийти людина духовна. І за визначенням цих науковців: Духовність це загальнокультурний феномен, який уміщує в собі не тільки абстрактнотеоретичні цінності й ідеали, а й вчинки по совісті, істини й краси [8]. Обміркування проблеми духовності стає силою і в сучасній українській філософії. В 90-ті роки після того як в Україні марксистські методологічні канони перестали бути «офіційними» і обов'язковими, дослідження духовності відбувається за такими основними напрямками: □ релігієзнавчим, предметом якого є духовність, витлумачена

~ 76 ~

богословськи, як досконалість віри в надприродні сили; □ культурологічним, в контексті котрого духовність постає як спосіб самобудови особи в межах культурного світу через самовизначення і самоспрямування особи, що передбачає не лише знання, але й почуття, осмислення дійсності, здатність до співпереживання; □ філософсько-соціологічним, в якому духовність розглядається як багатомірний соціально – історичний феномен, специфічність виявів якого зумовлена своєрідністю всесвітньої історії як поліцентричного утворення. Спекулятивність, абстрактність та нечіткість поняття робить його використання популярним в різноманітних загальних твердженнях та в демагогічній риторичі на зразок нарікань на «низьку духовність молоді» чи «занепад духовності суспільства». Однак, що ж саме вважати «духовністю» і відповідно, що є її занепадом чи навпаки розвитком в силу розмитості поняття кожен може вирішувати сам. Духовність у психології розглядають як інтегральне утворення людської психіки, складне гармонійне поєднання певних психічно-процесуальних та особистісних якостей людини, як і будь-яке психічне явище має певні форми вияву, які можна вивчати [8]. Насамперед духовність виявляється у спрямуванні інтересів, нахилів людини на пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей. Духовні цінності орієнтації ми розглядаємо як складну систему психічних утворень, які спрямовані на процес засвоєння (сприймання, інтеріоризацію, створення) духовних цінностей. Водночас це є позитивна установка особистості на духовні вчинки. За умов цілеспрямованого формування духовні ціннісні орієнтації можуть набути вищої форми – трансформуватися на духовні потреби, тобто систему мотивів активності людини, яка спонукає людину до різних видів духовної діяльності (пізнавальної, естетичної, комунікативної). На відміну від інших видів діяльності, духовна визначається не прагматичними цілями, а спрямована на задоволення безкорисливих духовних потреб (у знаннях, спілкуванні, естетичному задоволенні). Найспецифічнішими формами прояву духовності є духовні стани та почуття – недостатньо досліджені традиційною психологією явища. Вражаючим фактом у людському чуттєво-інтелектуальному досвіді завжди були ті дивні моменти внутрішнього «інсайту», які у деяких філософських колах дістали назву «космічна» або «розширена» свідомість.

Найчастіше вони виникають в процесі спілкування людини з особою яку палко кохає або ж споглядання краєвидів природи, творів мистецтва. Цієї миті людина переживає бурхливе емоційне піднесення, почуття полегшення, свободи, всеохоплюючої любові до усього світу. У деякого виникають відчуття, що його власне «Я» розширилося до меж Всесвіту, дехто усвідомлює себе маленькою часткою цього нескінченного світу. Тоді зникає межа між живим та неживим у природі,

~ 77 ~

людиною й тваринами, близькими й незнайомими – усе сприймається як єдине ціле, невід'ємною частиною якого є той, хто переживає духовний стан. Люди, які мають досвід духовних станів, стверджують, що після пережитого їх охоплювали почуття любові до всього живого, бажання творити добро. Отже духовні стани стимулюють виникнення духовних почуттів (совість, провина, каяття, любов, віра, надія). Специфічною формою почуттєвого прояву духовності, на нашу думку, є емпатія, тобто здатність людини до співчуття іншій особі (істоті), бажання та вміння зрозуміти й відчути її внутрішній світ, збагнути її цінність та неповторність, прагнення до безкорисливого задоволення її потреб та інтересів [8]. Сенс життя людини. Ним може бути пізнання істини, любов і повторення себе в майбутніх поколіннях, духовне самовдосконалення, самореалізація і служіння людству. Сенс життя, сенс буття – філософська та духовна проблема, що має відношення до визначення мети існування, призначення людства, людини як біологічного виду, одне з основних світоглядних понять, що має величезне значення для духовно-морального становлення особистості. Давньогрецький філософ і вчений-енциклопедист Аристотель, наприклад, вважав, що метою всіх людських вчинків є щастя (eudaimonia), яке полягає у здійсненні сутності людини. Для людини, суть якої – душа, щастя полягає в мисленні і пізнанні. Духовна робота, таким чином, має перевагу над фізичною. Наукова діяльність та заняття мистецтвом – це так звані діаноетичні чесноти, які досягаються через підпорядкування пристрастей розуму. Епікур та його послідовники проголошували метою людського життя отримання задоволення (гедонізм), яке розуміється не тільки як чуттєва насолода, а й як порятунок від фізичного болю, душевного неспокою, страждань, страху смерті. Ідеал – життя в «затишному місці», в тісному колі друзів, неучасть у державному житті, віддалене споглядання. Самі Боги, за Епікуром, – блаженні істоти, що не втручаються у справи земного світу. Кініки (Антисфен, Діоген Синопський) – представники однієї з сократичних шкіл грецької філософії – вважали кінцевою метою прагнень людини добродієність(щастя). За їх вченням, добродієність полягає в умінні задовольнятися малим і уникати зла. Це вміння робить людину незалежною. Людина повинна стати незалежною від зовнішнього непостійного і невідданого цьому світу, і прагнути до внутрішнього спокою. У той же час, незалежність людини, до якої кініки закликали, означала крайній індивідуалізм, заперечення культури, мистецтва, сім'ї, держави, майна, науки і громадських встановлень. Згідно з вченням стоїків, метою людських прагнень має бути моральність, неможлива без

правдивого пізнання. Душа людини безсмертна, а чеснота складається в житті людини у згоді з природою і світовим розумом (логосом). Життєвий ідеал стоїків – незворушність і спокій по відношенню до зовнішніх і внутрішніх дратівливих факторів.

~ 78 ~

Питання про сенс життя також може розумітися як суб'єктивна оцінка прожитого життя та відповідності досягнутих результатів початковим намірам, як розуміння людиною змісту та спрямованості свого життя, свого місця у світі, як проблема впливу людини на навколишню дійсність та постановки людиною цілей, що виходять за рамки його життя. У цьому випадку мається на увазі необхідність знайти відповідь на питання: «У чому полягають життєві цінності?», «Що є метою життя?» (Або найбільш спільною метою життя людини як такої, людини взагалі), «Навіщо (Для чого) мені жити?». Питання про сенс життя – одна з традиційних проблем філософії, теології та художньої літератури, де воно розглядається переважно з точки зору визначення того, у чому полягає найгідніший людини сенс життя. Уявлення про сенс життя складаються в процесі діяльності людей і залежать від їх соціального становища, змісту розв'язуваних проблем, способу життя, світорозуміння, конкретної історичної ситуації. У сприятливих умовах людина може бачити сенс свого життя в досягненні щастя і благополуччя; у ворожому середовищі існування, життя може втратити для неї свою цінність і сенс. Питання про сенс життя люди ставили і ставлять досі, висуваючи конкуруючі між собою гіпотези, філософські, теологічні та релігійні пояснення. Отримані відповіді на ці питання формували науку. У даний момент наука в змозі відповісти з певною часткою достовірності на конкретні запитання на кшталт «Як саме...?», «За яких умов...?», «Що буде, якщо...?». Ненауково поставлені запитання, типу «У чому (що є) мета (сенс) життя?», «Навіщо мені жити?» залишаються в рамках тільки філософії і теології. Біологічні основи виникнення подібних питань досліджуються в психології [8]. Спроби людини зрозуміти оточуючий світ започаткували розвиток і удосконалення людського суспільства. Кожна людина починає пізнавати світ з найпершого дня свого життя. Однак пізнання Істини неоднозначне, багатоаспектне, воно змінюється з набуттям людиною досвіду. Спочатку дитина пізнає форму і колір оточуючих її предметів, звуки, запахи. Зростаючи, вона пізнає світ через казки, шкільні заняття, власні спостереження. Накопичені на цьому етапі знання орієнтують її подальші пошуки сенсу життя, який може бути спрямований на: □ пізнання законів природи, які дають змогу оптимізувати своє життя в системі природних взаємозв'язків. Такі традиції народів арктичної і субарктичної культур, скотарів Малої Азії, аборигенів Полінезії та Австралії. Пізнання законів природи набуває особливого значення для сучасного суспільства; □ релігію, пізнання Бога і формування через релігію духовності і моральності; □ науку, техніку, технології та інформацію, які відіграють дедалі більшу роль у житті суспільства і кожної людини. Однак іноді суперечать вимогам духовності, оскільки наука і техніка можуть бути орієнтовані не

на збереження природних і людських ресурсів, а на їх знищення; □ суспільну освіту, просвітництво, яке повсякчас вважалося найнеобхіднішою і найшанованішою справою; □ удосконалення особистого вміння в ремеслі, мистецтві, фаху і виробництві матеріальних цінностей; □ бізнес як діяльність, що дає змогу підтримувати економіку і культуру держави, забезпечувати роботою і заробітками співвітчизників і власний добробут [8]. Любов і повторення себе в майбутніх поколіннях є фундаментальним призначенням людини як біологічного виду і члена соціуму. Воно охоплює комплекс діяльності з організації і функціонування сім'ї, народження і виховання дітей, їх навчання, формування інтелекту і духовності, оволодіння елементами культури і мистецтва, необхідними в житті корисними навичками, фахом. Духовне самовдосконалення передбачає безперервну роботу над собою, яка може стати успішною лише у разі усвідомлення того, що цей процес необхідний і приведе до реальних результатів. Духовне самовдосконалення реалізується шляхом занурення в джерела духовної культури, спілкування з духовними лідерами і наставниками, долучення до культурної і духовної спадщини свого народу і людської цивілізації. Оволодіння знаннями у сфері духовної і культурної спадщини є засобом, інструментом духовного самовдосконалення, який допомагає викоріненню в собі рис, несумісних з духовністю і високою моральністю. Самореалізацію в контексті духовності розуміють як творчий процес, свідомі дії, спрямовані на втілення в життя власної концепції розвитку. Вона тісно пов'язана з індивідуальністю людини, яка формується і розвивається на основі особистих нахилів під впливом зовнішніх умов і життєвих критеріїв, сформованих у процесі освіти і виховання. Очевидно, що з плином часу відбуваються зміни сенсу і змісту самореалізації людини. Так, для дитини важливо оволодіти координацією, почати пізнавати цей світ, набути певної самостійності, формувати стосунки з іншими людьми тощо. Доросла людина здатна до самореалізації в обраному напрямі діяльності, а в похилому віці з'являється можливість реалізувати себе, передаючи молодому поколінню духовний і життєвий досвід [8]. Служіння людству не є прерогативою відомих культурних і духовних діячів, таких як М. К. та О. І. Реріхи, О. П. Блаватська, мати Тереза, принцеса Діана, які творили добро в багатьох країнах. Можна служити людству, виховуючи власне дитя, навчаючи підростаюче покоління, трудитися на будь-якій іншій ниві, якщо ця праця йде не тільки на поліпшення особистого добробуту, а й на зміцнення суспільного добробуту і єднання людей, на загальне благо. Поняття сенсу життя існує у будь-якій розвиненій світоглядній системі, виправдовуючи і витлумачуючи властиві цій системі моральні норми та

цінності, демонструючи цілі, що виправдовують передбачувану ними діяльність. Соціальний стан індивідів, груп, класів, їх потреби та інтереси, прагнення і очікування, принципи і норми поведінки визначають зміст масових уявлень про сенс життя, які при кожному суспільному ладі мають специфічний характер, хоча і виявляють відомі моменти повторюваності.

Піддаючи теоретичному аналізу масової свідомості уявлення про сенс життя, багато філософів виходили з визнання якоїсь незмінною «людської природи», конструюючи на цій основі якийсь ідеал людини, в досягненні якого і вбачався сенс життя, основне призначення людської діяльності. Великі філософи – такі, як Сократ, Платон, Декарт, Спіноза, Діоген та багато інших – мали чіткі уявлення про те, яке життя «найкраще» (а, отже, й найбільш осмислене) і, як правило, асоціювали сенс життя з поняттям блага [8, 49]. Поняття про індивід та особистість і цілісність людини. Прогрес людського роду базується на універсальній можливості всебічного розвитку його соціальної сутності, передумовою якої є специфічно людські і водночас соціально неспеціалізовані біологічні основи. І в цьому відношенні велике значення мають питання становлення людини як індивіда і особистості [4, 8, 77]. Індивід (особина) – кожний окремий організм, елементарна одиниця життя. Індивіду властиві всі ознаки виду, до якого він належить, а також свої морфологічні й фізіологічні особливості, що відрізняють його від інших індивідів того самого виду. З еволюційної точки зору індивід – морфологічно-фізіологічна одиниця, яка походить від однієї зиготи, продукт розвитку життя у взаємодії з середовищем. Розуміння людини можливе тільки при визнанні її індивідуальності, персоналізації. Індивідуальність людини – це індивідуальні особливості поведінки, свідомості, духовних характеристик. Індивід є вихідною основою соціальної структури, тобто продуктом індивідної взаємодії є суспільство. Сутність людини в дійсності є ансамблем усіх суспільних відносин, а кожен індивід є персоніфікацією усіх суспільних відносин. Індивід може реалізуватись як людська особистість лише тоді, коли він вступає у взаємодію з іншою людською особистістю. Взаємозв'язок «я – ти» покладено в основу людськості як такої. Існування індивіда як дискретного й ізольованого утворення неможливе. Свої знання, розуміння, почуття людина може виразити як індивід лише індивіду, що також здатен розуміти, знати, відчувати [4, 49, 77, 78]. Індивід – унікальна частка Космосу, одиниця соціуму, самостійний осередок культури. Ці детермінанти індивіда своєрідно поєднуються. У свою чергу, їх взаємодоповнення (космосу, соціуму, сфери культури) і співвідношення зумовлюють виникнення цілісності людства як роду, як множини людей. Тільки в соціальній системі формуються всебічні й достатні

~ 81 ~

гаранти індивідного існування, які виявляють себе щодо всіх чинників життєвої появи та відтворення людини. Тільки індивід є основою зміни суспільства, будь-якого соціального поступу. Реалізація нової ноосферної стратегії розвитку цивілізації потребує формування індивідуалізації кожної особистості, особливо пасіонарних особистостей (за Л.М. Гумільовим). Необхідне визнання кожної людини Особистістю, яка обов'язково повинна розвинути і відбутися [4]. Поняття «індивід» суттєво відрізняється від поняття «особистість». Особистість – динамічна, відносно стійка цілісна система інтелектуальних, соціально-культурних і морально-вольових якостей людини, виражених в індивідуальних особливостях її свідомості і діяльності.

Особистістю не народжуються, а стають. Особистість визначається я даною системою суспільних відносин, культурою і біологічними особливостями індивіда. Особистість одночасно є продуктом, об'єктом і суб'єктом еволюції та історії. Розвиток особистості відбувається в надрах суспільства на фоні певного середовища життя людини. Це середовище в ході соціалізації особистості формує в неї комплекс соціально-психологічних установок (станів схильності суб'єкта до певної активності в конкретних ситуаціях). Від них залежить світогляд особистості, у тому числі екологічний світогляд, усвідомлення нею проблем природокористування, охорони природи і оточуючого людину середовища [4]. Людину як особистість характеризують такі риси: характер («психологічний склад»), індивідуальність, темперамент (динаміка психічної діяльності), творчі здібності, соціальність (потяг до суспільного об'єднання в характері поведінки), суб'єктивність (у підході до пізнання світу й самопізнання, цілісність). Цілісність – організація особистості з усіма її психосоціальними характеристиками, які дозволяють забезпечити відносну єдність у поведінці особистості в умовах, що змінюються. Виділяють фізичну, психічну і моральну цілісність людини як психо-біосоціальної істоти. Під фізичною цілісністю розуміють сукупність єдиної структурно-функціональної системи, яка складається з різних органів і фізіологічних функцій і забезпечує функціонування людини. Психічна цілісність – це набір багатьох способів поведінки, коли індивіди різняться між собою послідовністю поведінки. Моральна цілісність – це сукупність норм і правил поведінки людини в суспільстві, ставлення до інших особистостей. Вона є основою особистої, політичної та соціальної свободи і прав людини в суспільстві, її гідності. Чотири основних темпераменти – сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолічний – виділені були ще за часів Гіппократа. Психологічна характеристика типів темпераменту людини визначається такими властивостями: сензитивністю, реактивністю, активністю, співвідношенням реактивності і активності, темпом реакції, пластичністю і ригідністю, екстраверсією та інтроверсією, емоційною збудливістю.

~ 82 ~

Крім виділених варіантів динамічності процесів вищої нервової системи, загальних для людини і тварин, І.П. Павлов обґрунтував наявність суто людських типів – художнього, мислительного, середнього. Німецький психіатр Е. Кречмер встановив зв'язок між будовою тіла, антропометричними даними, статурою і типом характеру, реагування (психосоматотипи); виділив три головних психосоматотипи людини – астенічний, атлетичний і пікнічний [8].

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що є особистісною сферою людини? 2. Які складові емоційно-вольової сфери людини? 3. Що таке емоції? 4. Що таке почуття? 5. Як формується воля людини? 6. Дайте характеристику ознакам, які

характеризують творчість людини. 7. Як оцінюють рівень інтелекту? 8. Які розрізняють стилі мислення? 9. Що є індивідуально-психологічними складовими особистості? 10. Що таке характер і які його основні риси? 11. Назвіть основні складові потреб людини. 12. Як відбувається взаємодія між особистісною і виробничою сферами? 13. Як формується соціальна сфера особистості? 14. В чому полягає духовна сфера людини? 15. Як людина підходить до розуміння сенсу життя? 16. Як відбувається пізнання Істини? 17. Що таке індивід і які його основні ознаки?

Людина – цілий світ, було б тільки основне спонукання у ньому благородним. Ф. Достоевський

У кожної людини три характери: той, який йому приписують, той, який він сам собі приписує, і, нарешті, той, який є насправді. В. Гюго Принести порятунок людству ми можемо лише власною хорошою поведінкою; інакше ми промчимось, подібно фатальній кометі, залишаючи всюди за собою спустошення і смерть. Еразм Роттердамський Термін «екологія людини» запропонований у 1921 р. американськими вченими Робертом Парком і Ернестом Берджесом. Спершу він був застосований у соціологічних дослідженнях населення м. Чикаго. Вивчали такі соціальні процеси і явища, як урбанізація, соціальна структура, політичні рухи, расові відносини, соціальні зміни, релігія, родина тощо. У 1922 р. американський учений Х. Берроуз виступив на засіданні Асоціації американських географів з доповіддю «Географія як екологія людини». За його визначенням, екологія людини охоплює відносини між людьми і територією.